

ЎЗБЕКИСТОН САНОАТИГА КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ МАСАЛАСИ ТАРИХИГА ДОИР (1945-1990 ЙИЛЛАР МИСОЛИДА)

Ўзбекистонда иккинчи жаҳон урушигача ҳам ўзбек ишчиларининг саноат соҳасидаги улуши нисбатан юқори бўлган эди. Урушдан кейинги йилларда эса, йирик шаҳарларда саноат корхоналари қурилиб, улар асосан совет давлатининг бошқа республикаларидан келган ишчилар ҳисобига тўлдирилди. Натижада, туб ерли миллатларнинг ишчилар сафидаги миқдори кескин камайиб кетди. Урушдан кейинги йилларда совет ҳукумати халқ хўжалигини қайта тиклаш ва ривожлантириш билан бир қаторда, соҳаларга малакали мутахассислар тайёрлашни кескин кўпайтириш юзасидан ҳам катта дастурлар белгилаган бўлса-да, амалиёт бошқача рўй берди.

Масалан, 1947 йилда республикадаги олий ўқув юртларини турли йўналишларда жами 2536 нафар талаба битириб чиққан бўлса, улардан 589 нафарини ўзбеклар ташкил этган эди.

Ҳолбуки, республиканинг ўсиб бораётган саноатига маҳаллий миллат вакилларидан юқори малакали мутахассислар етишмас ва улар Ўзбекистонда умуман тайёрланмасди. Фақатгина металлсозлик корхоналарида етишмаётган ишчилар сони 1880 киши ёки 7%ни ташкил этган бўла, “Ташсельмаш” корхонасида 405 киши ёки 25%, экскаватор заводида 120 киши ёки 25%, электрокабель заводида мутахассисга тақчиллик 25%ни ташкил этарди². 1947 йил кузида 158 нафар ўзбек ёшларидан иборат гуруҳ Москва ва Ленинград институтлари ҳамда Магнитогорский индустриал техникумига юборилди. Уларнинг кўпчилиги рус тилини яхши билмас ва моддий таъминоти борасида ҳам етарлича муаммолари бор эди. Айни даврда РСФСРнинг олий ўқув

¹Ўзбекистон РПДА. 58-фонд, 23-рўйхат, 981-йиғма жилд, 21-22 варақлар.

²Ўзбекистон РПДА. 58-фонд, 23-рўйхат, 1125-йиғма жилд, 16-варақ.

юртлари ва техникумларида Ўзбекистондан атиги 138 нафар талаба таҳсил олган эди.

Халқ хўжалигига ўрта малакали мутахассисларни тайёрловчи 88 та техникум мавжуд бўлган бўлса, 1947 йилда яна 6 та ўрта ўқув муассаси очилди. Шу йили республикадаги жами ўрта махсус ўқув юртларини 26999 нафар турли миллатга мансуб ўқувчилар тугаллаган бўлса, улардан 33%и ёки 8939 нафари ўзбеклар эди. 1948 йилда кадрлар масаласидаги етишмовчиликнинг ечими сифатида ҳукумат томонидан Ўзбекистон саноат корхоналари ва ўқув муассасаларига яна 1149 нафар олий маълумотли мутахассисларни бошқа республикалардан юборишга қарор қилган эди.

Саноатда раҳбарлик мансабида ишлаб турган ходимларнинг амалий кўникмага умумий тайёргарлиги паст даражада (махсус маълумотсиз) эди. Республикага бўйсунувчи корхоналар директорларининг 40%идан кўпроғи олий маълумотга эга эмасди. 36 нафар республика ва вилоят трести раҳбарларидан атиги 10 нафари ёки 28%и олий маълумотга эга бўлиб, қолган 13 киши ёки 36%и бошланғич маълумотга эга эди. Иттифоққа бўйсунувчи корхона директорларидан кам қисми, яъни 7 фоизи (4 киши) паст маълумотга эга бўлиб, 3 нафар инженер (10%и) тугалланмаган олий маълумотга эга эди.

Саноатга раҳбарлик қилган кадрларнинг миллий таркиби тўғрисида шуни айтиш мумкинки, баъзи министрлик ва бош бошқармалардаги (Главка) масъулиятли мансабларда бирорта ҳам ўзбеклар ишlamасди. Мисол учун текстил саноати аппаратининг 30 нафар масъулиятли вазифада ишловчи ходимларидан атиги 4 нафари ўзбек бўлган бўлса, озиқ-овқат министрлигида ҳам – 4 нафар, саноат кооперациялари бошқармасидаги 44 нафар масъул вазифада ишловчи ходимларнинг бор-йўғи 3 нафари ўзбек эди. Балиқ саноати бошқармаси, “Ўзбекуголь” трести ҳамда бошқа бир қанча ташкилотларда эса бирорта ҳам ўзбек киши ишlamасди⁷.

³Ўзбекистон РПДА. 58-фонд, 23-рўйхат, 981-йиғма жилд, 24-варақ.

⁴Ўзбекистон РПДА. 58-фонд, 23-рўйхат, 981-йиғма жилд, 26-варақ.

⁵Ўзбекистон РПДА. 58-фонд, 163-рўйхат, 24-йиғма жилд, 252-варақ.

⁶Ўзбекистон РПДА. 58-фонд, 23-рўйхат, 1125-йиғма жилд, 3-варақ.

⁷Ўзбекистон РПДА. 58-фонд, 23-рўйхат, 1125-йиғма жилд, 8-варақ.

Саноатни инженер техник ходимлар билан таъминлаш масаласи 1947 йилда 88–97 фоизга таъминланган бўлса-да, уларнинг кўпчилиги махсус тайёргарликни ўтамаган эди. Айниқса, улар орасидаги ўзбекларнинг олий ва ўрта махсус маълумотга эгаларининг кўникма ва малакаси жуда паст эди. Металлсозлик саноатида ишловчи инженер техник ходимларнинг салмоғи атиги 2,8%ни ташкил қилган бўлса, текстил ва озиқ-овқат саноатида эса зўрға 10%га етган эди.

Таъкидланганидек, урушдан кейинги йилларда йирик шаҳарларда кўплаб саноат корхоналари қурилиб, улар асосан четдан келган ишчилар ҳисобига тўлдирилди. Натижада, туб ерли миллатлар вакиллариининг миқдори ишчилар орасида кескин камайиб кетди. Мисол учун, айна йилларда совет ҳукумати халқ хўжалигини қайта тиклаш ва ривожлантириш билан бир қаторда малакали мутахассислар тайёрлашни кескин кўпайтириш юзасидан ҳам катта дастур белгилаши билан 1941 йилдан 1961 йилгача СССР халқ хўжалигида банд бўлган инженер-техник ходимлар сони 5,4 баравар ўсган бўлса, Ўзбекистонда атиги 5,8 баравар, Қозоғистонда 9,5 баравар, Қирғизистонда 9 баравар, Тожикистонда 7 баравардан зиёдроқ ошди. 1940 йилда олий техника ўқув юртлари Ўзбекистон халқ хўжалигига четдан 487 инженер юборган бўлса, 1969 йилда 4604 инженер ёки қарийб 10 баравар кўп инженер юборди.⁹

Яна бир муҳим масала. У ёки бу саноат корхонаси етарлича билим (ўрта махсус ёки олий маълумотга) ва малакага эга бўлган маҳаллий қишлоқ аҳлини ишга қабул қилар экан, уларни уй-жой билан таъминламас, нари борса, умумий ётоқхонадан жой берарди. Лекин бошқа республикалардан келган ишчи ё инженер кўп вақт ўтмасданоқ алоҳида уй (квартира) билан таъминланарди. Шунинг учун ҳам бундай шароитда маҳаллий кадрларнинг ўз қишлоқларига қайтиб кетишга мажбур бўлганига ажабланмаса ҳам бўлади.

Бунинг исботини 1961 йилдаги енгил саноат бошқармасининг ҳисоботи орқали кўриш мумкин, унда келтирилишича 1961 йилда енгил саноат

⁸Ўзбекистон РПДА. 58-фонд, 23-рўйхат, 1125-йиғма жилд, 13-варақ.

⁹Химов Н. Ўзбекистонда инженер-техник кадрларнинг шаклланиши // Ўзбекистон коммунисти. 1970. № 10. 54-бет.

корхоналарига 5497 киши ишга қабул қилинган ва 6172 киши ишдан бўшатишга бўлиб, улардан 3972 таси ёки 64,4%и ишдан бўшаш сабабини уй-жой шароитининг йўқлиги, болалар боғчаси ва шу каби бир неча муаммоларни сабаб қилиб кўрсатишган¹⁰.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон саноатида меҳнат қиладиган ўзбеклар сони ва сифати ачинарли аҳволда эди. 1987 йилда нашр этилган “Труд в СССР” тўпламида келтирилган маълумотларга кўра, саноат ишчилари орасида (асосан қора, оғир қўл меҳнати талаб этадиган касбларда) улар 53%ни ташкил этган. Модомики, раҳбар ва хизматчилар орасида ўзбеклар кам бўлган бўлса, уларнинг саноат ишчилари орасида фоизи кўпроқ бўлиши табиий эди. Халқ хўжалигининг бошқа соҳаларида ҳам шу ҳолатни кўриш мумкин. Транспорт ва алоқа ишчилари орасида ўзбеклар 55%ни, қурилишда – 50, уй-жой-коммунал ва маиший хизматда – 55%ни ташкил этарди.

Ўзбеклар асосан савдо билан шуғулланади, дейилса-да, аслида, статистиканинг гувоҳлик беришича, савдо ва умумий овқатланишда ҳам улар бу тармоқ барча ишчи ва хизматчиларининг 66 фоизини ташкил этарди – бу уларнинг республика умумий аҳолиси фоизидан анча камлигини кўрсатади. Уларнинг қишлоқ хўжалигидаги фоизи жуда юқори – салкам 80 фоиз бўлса, фан ва илмий хизмат кўрсатишда эса аҳвол янада ачинарли (39%) эди¹¹.

Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида аҳвол бундан ҳам ёмон эди. Мисол учун, Қашқадарё вилоятида 1956 йилда саноат ишлаб чиқаришда жалб бўлган ишчиларнинг умумий сони 3,8 минг кишини, Сурхондарё вилоятида эса 4,7 минг, Тошкентда 161,7 минг, Фарғонада 38,9 минг, Самарқандда 26,4 минг кишини ташкил этди. Ўзбекистон бўйича бу кўрсаткич 284,4 минг кишини ташкил этган бўлса¹², 1958 йилда бу миқдор 300 мингдан ортди¹³ (бундан бир оз вақт ўтиб, яъни 1959 1 январдаги аҳолини рўйхатга олиш бўйича маълумотга кўра Ўзбекистон аҳолисининг сони 8 261 минг кишига етган).

¹⁰Ўзбекистон МДА. 2384-фонд, 1-рўйхат, 937-иш,13-варақ.

¹¹Ишчи кадрлар: муаммолар ва ечимлар // Инсон ва сиёсат. 1991. № 4. 27-бет.

¹²История рабочего класса Узбекистана. Том III. – Ташкент, 1966. 64-бет.

¹³Узбекистан за 40 лет советской власти. Стат. сборник. – Ташкент: Узбекистан, 1958. 13-бет.

Бундан кўринадики, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари республикада саноат ишлаб чиқаришнинг йўлга қўйилиши бўйича энг охириги ўринлардан бирида турган. Шунинг учун ҳам ишчилар сони жанубий вилоятларда республиканинг бошқа вилоятларига нисбатан кам эди. Ишчилар орасида маҳаллий миллатга мансублари ҳам озчиликни ташкил этди. Масалан, XX аср 50-йилларида оғир саноатда ўзбек ишчилари 10-12 %ни ташкил этган бўлса, 60-70 йилларда бу кўрсаткич 20-25 %гача ошди, холос. Кимё саноатида эса 19%ни ташкил этар эди¹⁴. 1958 йилда Ўзбекистонда умумий ишчилар таркибининг 36,4%ини ўзбеклар ташкил этди¹⁵. 1959 йилда республика саноатидаги ишчилар салмоғининг 26,7%ини ўзбеклар ташкил этган бўлса, 1967 йилда бу кўрсаткич 32%га етди¹⁶.

Саноат корхоналарида меҳнатга иш ҳақи тўлови борасида ҳам номуносибликлар мавжуд эди. Статистика маълумотларига кўра, 1950 йилда Ўзбекистон ишчиларининг иш ҳақи фонди 1940 йилга нисбатан 27,4%га ўсган бўлса, иттифоққа бўйсунувчи саноат корхоналари ишларининг иш ҳақи бундан анча юқори, яъни бу давр оралиғида 590%га ўсди. Ўзбекистон ишчи-хизматчиларининг иш ҳақи фондининг ўсиши уларга тўланадиган ўртача ойлик иш ҳақи нисбатига қараб кўпаярди. 1950 йилда иттифоққа бўйсунувчи корхонада ишлаган ҳар бир ишчига тўланадиган ўртача йиллик иш ҳақи 133%га ўсган бўлса, иттифоқ-республика тасарруфидаги корхонанинг ҳар бир ишчисига тўланадиган ўртача йиллик иш ҳақи 122%га, республикага қарашли корхонанинг ишчисига тўланадиган ўртача йиллик иш ҳақи эса атиги 73%га ўсди. Бу каби номуносибликни республиканинг турли жойларидаги саноат корхоналари ишчиларига тўланган иш ҳақи мисолида ҳам кўриш мумкин. Мисол учун 50-йилларда Бухоро саноат корхоналари ишчиларига тўланган иш

¹⁴Шистер Т.А. Промышленные рабочие Узбекистана. Изменение в численности и составе. (1959-1970 гг). – Ташкент, 1975. 79-бет.

¹⁵Камилов Т.Р. Развитие рабочего класса в УзССР// Развитие рабочего класса в национальных республиках СССР. – Масква, 1962. 286-бет.

¹⁶Изменение классовой структуры общества в Узбекистане за годы советской власти. – Ташкент, 1984. 85-бет.

ҳақи 10-12%га ўсган бўлса, Тошкент абразив заводи ишларининг ўртача йиллик иш ҳақиға тўлов 77%га ўсган¹⁷.

1963 йилға келиб халқ хўжалиғида ишловчи ишчилар сони 380833 кишиға етди (улардан 155316 таси аёллар, 292743 нафари соф ишчилар эди). 1962 йилда ишчилар сафи 2295 нафар малакали ишчилар, 26109 нафар хунармандчилик ва техника билим юртларини тамомлаган ёшлар ҳисобига тўлдирилди. Шу билан бирға, 45327 нафар ишчи халқ хўжалиғи кенғаши корхоналарида ўз малакасини қайта оширди. 1963 йилда олий маълумотли мутахассислар таркиби 1131 кишиға, ўрта махсус маълумотға эға бўлган мутахассислар таркиби 1368 кишиға тўлдирилди. Корхоналарға йўналтирилган ёш мутахассисларнинг 1155 нафари олий ўқув юртлари ва турли техникумларни тамомлаган эди. Қолган 1344 таси корхоналар ишидан ажралмаган ҳолда олий ва ўрта махсус ўқув муассасаларини тамомлаган эди¹⁸.

Ишчилар сонини орттириш, меҳнат унумдорлиғини ошириш борасида муайян ишлар қилинса-да, бироқ йилдан-йилға меҳнатдан фойдаланиш самараси пасайиб борди. Мисол учун 1962 йилда ишға сабабсиз келмаслик ва ҳақсиз таътил муносабати билан 942 минг ишчи куни ёки 1,43% ишчи фонди вақти йўқотилган эди. Бунинг оқибатида ҳафтасиға 3400 киши ишламай, 1,24% меҳнат ишлаб чиқариши йўқотилган эди¹⁹. Бундай ҳол кейинги йилларда ҳам давом этди.

Саноатда ишчилар сонининг ортиб боришиға яна бир омил янги саноат тармоқларини намоён бўлиши билан ҳам боғлиқ эди. Бунинг натижасида саноатдаги ишчилар ва хизматчилар сони 1958 йилдаги 299,2 минг кишини ташкил этган бўлса, 1965 йилға келиб уларнинг сони 481,9 минг кишиға етган эди²⁰.

1959 йилги Бутуниттифоқ аҳоли рўйҳати маълумотларига кўра Ўзбекистонда истиқомат қилган миллат вакиллари орасида рус миллати

¹⁷Ўзбекистан: страници истории. – Ташкет: Фан, 1991. 61-бет.

¹⁸Ўзбекистон МДА. 2384-фонд, 1-рўйҳат, 1025-иш, 39-варақ.

¹⁹Ўзбекистон МДА. 2384-фонд, 1-рўйҳат, 1025-иш, 32-варақ.

²⁰Ўзбекистан за 7 лет (1959-1965 гг). – Ташкет: Ўзбекистан, 1966. 105-бет.

вакиллари салмоғи ошганлигини кўриш мумкин. Улар миллий таркиб бўйича сони 1939 йилга нисбатан 1,9 фоизга ошиб, 13,4 фоизни ташкил қилган. Шаҳар аҳолисининг эса 53,5 фоизини ташкил этган. Шунингдек ўзбеклар миллий таркиб бўйича сони 1939-1959 йиллар оралиғида 0,6 млндан 1,0 миллионга қозоқлар, 0,3 дан 0,7 миллионга кишига кўпайган бўлса, шаҳарларда 1939-1969 йилларда ўзбеклар 40,5 фоиздан 37,2 фоизга, тожиклар 3,7 фоиздан 2,9 фоизга камайган. Шаҳарларда истиқомат қилаётган руслар 1939-1969 йилларда 0,5 млн. дан 9,9 млн. кишига, татарлар 0,1 дан - 0,3 млн.га ортган²¹. Кўчиб келган аҳолининг аксарият қисми катта-катта шаҳарларга ўрнашган. Чунки шаҳарларда яшаш турмуш-тарзи қишлоққа нисбатан анча яхши булган. Республикада янги саноат корхоналарининг кўплаб бунёд этилиши ҳамда бу завод корхоналарида меҳнат қиладиган ишларни четдан кўплаб жалб қилиш натижасида республика аҳолисининг ортиқ даражада кўпайиб кетишига йўл кўймаслик бобида олиб борилган ишлар натижасиз бўлди. Аксинча янги корхоналар учун ишчилар маҳаллий миллатлар вакиллари ичидан эмас, балки тайёр ишчиларни четдан келтириш натижасида шаҳар аҳолиси улар ҳисобига ортиб борди. Натижада 1961-1975 йиллар қарийб 400 минг киши Ўзбекистонга кўчиб кетганлиги қайд этилди. Ваҳоланки Тошкент шаҳрида 200 минг ортиқча ишчи кучи бўлгани ҳолда 125 минг ишчи ҳамда мутахассислар иттифоқнинг бошқа республикаларидан келтирилди²².

Республиканинг бошқа шаҳарларидаги кўплаб саноат корхоналарида ҳам ишчилар сафи асосан кўчиб келувчилар ҳисобига узлуксиз тўлдириб борилди. Бошқача айтганда ана шундай йўллар билан маҳаллий миллат кишиларидан малакали саноат ишчилари шакллантирилмади. Бундай ҳамкорлик оқибатида ва кўплаб кўчиб келувчилар сабабли бир томондан Ўзбекистонда миллий ишчи кадрлар тайёрланмаган бўлса, иккинчи томондан ушбу йилларда мамлакатда бошқа миллат вакиллариининг салмоғи кескин ошиб кетишига сабаб бўлди.

²¹ Народное хозяйство Узбекской ССР в 1977 г. Статистический ежегодник. – Ташкент: Узбекистан, 1978. 214-бет.

²² Правда Востока. 1990 г. 3 января.

Маҳаллий хотин-қизларни ишлаб чиқаришга кенг жалб этиш, аввало, совет тузумининг иқтисодий базасини мустаҳкамлаш учун зарур эди. Аввал бошдан социализмнинг бош мақсади ўз иқтисодини ривожлантириш бўлиб, шу мақсадда хотин-қизлардан ҳам ишчи кучи сифатида фойдаланиб, уларни ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этди. Совет ҳукумати хотин-қизларнинг ишлаб чиқаришдаги оммавий иштирокисиз уларнинг тўлиқ озодлигини таъминлаб бўлмаслигини иддао қилган ҳолда, уларнинг оиладан ҳам кўпроқ ишлаб чиқаришда қатнашишидан манфаатдор эди. Шунинг учун ҳам “Иқтисодий мустақиллик – жамиятда хотин-қизлар тенг ҳуқуқлилигини таъминлашда асосий, бош ютуқ”, “иқтисодий мустақилликни таъминлашдаги бош вазифа эса, хотин-қизларни ижтимоий меҳнатга жалб қилишдан иборат”, деб ҳисобланди²³.

Урушдан кейинги дастлабки (1945-1949 йилларда) йилларда республика хотин-қизларидан саноат корхоналарида ўзбек аёл ишчилари сони биргина Андижондаги “Володарский” номли фабрикада 3,5 баравар, “Строммашина” заводида 3 бараварга кўпайди. Бу каби мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Шундай бўлса-да, саноатда банд бўлган ўзбек хотин-қизларининг миқдоридан қониқиш ҳосил қилинмади (айни пайтда республика йирик саноат ишлаб чиқаришида ишчилар синфи умумий миқдорининг 17,4%ини ўзбек хотин-қизлари ташкил этган) ва буни хотин-қизларни саноат ишлаб чиқаришига жалб қилишдаги камчилик сифатида танқид қилинди²⁴. Шундан кейин ўзбек хотин-қизларини саноат ишлаб чиқаришига жалб қилишни янада кенгайтириш мақсадида уларнинг ўқишини, малака ошириши, раҳбарлик лавозимларига кўтарилиши учун барча шароитларни яратиш ҳамда жамики имкониятларни ишга солиш борасида сиёсат олиб борилди. Агар 1960 йилда енгил саноат қарашли корхоналардаги 43 нафар директорлик лавозимдагилардан 6 нафари аёллар бўлса (улардан 3 таси маҳаллий миллат вакиласи бўлган), 1961 йилда эса аёллар сони 10 тага етди (улардан 6 таси маҳаллий миллат вакиласи бўлган)²⁵.

²³Худжум – значит наступление. – Ташкент, 1987. 22-бет.

²⁴Народное хозяйство УзССР в 1958 г. Статистический ежегодник. – Ташкент: Гозиздат УзССР, 1959. 151-бет.

²⁵Ўзбекистон МДА. 2384-фонд, 1-рўйхат, 937-иш, 20-варак.

Совет ташкилотлари томонидан амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида, 1960 йилда хотин-қизлар республика ишчи ва хизматчилар умумий миқдорининг 39%ини, 1965 йилда 40%ини, 1970 йилда 41,5%ини, 1971 йилда 42%ини, 1977 йилда 42%ини ташкил этган бўлиб, 1985 йилда бу кўрсаткич 43%га етди²⁶.

Республикада саноатни юксалтиришнинг энг муҳим омили бу малакали мутахассислар эди. Олий ўқув юртлари тармоғи 1940 йилдан 1985 йилгача бўлган давр мобайнида бир ярим баравар кенгайди. 1985 йилда олий ўқув юртларини битириб чиққан 13 минг нафар киши саноат корхоналарига қурилиш ташкилотлари ва бошқа хизматлардаги мутахассислар сафини тўлдирган²⁷. Аммо республика таълим тизимидаги маҳаллий миллат вакиллари жуда камчилиқни ташкил этган. 50 йиллар ўрталарида ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган 309,3 минг мутахассис раҳбар кадрлардан бор йўғи 82,7 минг ёки 26,7 фоизи олий маълумотга эга бўлиб, 95,5 минг ёки 30,8 фоизи ўрта махсус маълумотга эга эди²⁸. Шунингдек ушбу йилларда халқ хўжалигида банд бўлган мутахассисларнинг бор йўғи 34 фоизини, саноатда эса 20%ини маҳаллий миллат вакиллари ташкил қилар эди²⁹.

1962 йилда озиқ-овқат, енгил саноат нефт-газ, саноатида маҳаллий миллат вакиллари ишчилари сони 30%ни ташкил этган³⁰.

Шунингдек машинасозлик, металл ишлаш саноати ва оғир саноатнинг бошқа соҳалардаги уларнинг сони ҳам жуда оз эди. Жумладан 1963 йилда Тошкент таъмирлаш заводидаги ишчи ва хизматчилар орасида маҳаллий миллат вакилларининг улуши 20 фоизни ташкил этган холос³¹.

70-80 йиллар мобайнида европа халқларига мансуб миллатлар сони республика саноат корхоналарида айниқса тез ўсди. Уларнинг салмоғи

²⁶Собирова Д. Ўзбекистонда совет тоталитар тузумининг аёллар масаласидаги сиёсати ва унинг оқибатлари (XX асрнинг 40-80 йиллари). Тарих фан. номз... дис. автореф. – Тошкент: ЎзФА ТИ, 2009. 16-19-бетлар.

²⁷Народное хозяйство Узбекской ССР. В. 1980 год. Статистический ежегодник. – Ташкент: Узбекистан, 1981. 56-бет.

²⁸Ўзбекистон МДА. 837-фонд, 38-рўйхат, 2404-иш. 8-варак.

²⁹Ўша жойда. 7542-иш, 28-31-вараклар.

³⁰Народное хозяйство Узбекской ССР в 1980 год статистический ежегодник. – Ташкент: Узбекистан, 1981. 56-бет.

³¹Ўша жойда. 58-бет.

“Навоийазот” ишлаб чиқариш бирлашмасида 63,1%га, машинасозлик тармоқларида жумладан Тошкент трактор заводида 50,8%га ўсди. Енгил саноат тармоқларида жумладан Тошкент тўқимачилик комбинатида 1972 йили 12897 кишидан иборат 46 миллат вакили ишлаган бўлса, уларнинг 6782 таси руслар, 2448 таси татарлар, 392 таси украинлар ва 2276 таси ўзбеклар, қолган қисми эса бошқа миллат вакилларида иборат эди³².

Саноат корхоналарида баъзиларида ўзбеклар салмоғи сезиларли даражада камайиб кетган эди. Мисол учун Чкалов номидаги Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмасида 21,0%, Тошкент қишлоқ хўжалиги машинасозлик заводида 19,0%, “Эфталон” ишлаб чиқариш бирлашмасида 22,0%, лак-бўёқ заводида 33,0%, Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги машинасозлиги ишлаб чиқариш бирлашмасида эса 14,0%гина ишчилар маҳаллий аҳолига мансуб эди³³.

Ишлаб чиқарувчи кучларни ўстириш муаммоси билан бир қаторда кишиларни ишлаб чиқаришга тайёрлаш ва жалб этиш ҳам ишчилар синфининг ҳолатини белгилайдиган омиллардан эди. Айтиш мумкинки, Ўзбекистонда ғайритабиий бир вазият юзага келганди: бир томондан, миллионлаб одам халқ хўжалигида банд эмас, бошқа томондан – ўн минглаб бўш иш жойлари мавжуд. Бундай аҳволнинг асосий сабабларидан бири ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштиришдаги нуқсонлар эди.

Республика миқёсида саноат объектларининг анчагина қисми асосан вилоят марказларида қурилган (ёки ишлаб чиқариш структуралари билан бир вақтда янги шаҳарлар пайдо бўлган) эди. Бироқ мазкур объектларда ким ишлаши, қандай мутахассислар кераклиги, ишчиларни қаердан олиб келиш билан боғлиқ масалалар энг охирида ҳал қилинарди. Масалан, биргина Тошкент шаҳрида 1985-1986 йилларда меҳнат ресурслари ортиқчалиги 200 минг кишига етишга қарамай, янги ишлаб чиқаришларнинг меҳнат коллективларини шакллантириш учун республикадан ташқари жойлардан 125 мингга яқин ишчи ва мутахассислар жалб этилди. Бундай амалиёт “тайёр”

³²Бобожонова Д. Ўзбекистонда демографик жараёнлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1995. 11-бет.

³³Ўша жойда. 12-бет.

ишчиларни ва ИТР ходимларни четдан қидиришга мажбур этарди. Натижада, масалан, Тошкент шаҳри саноат корхоналарида банд бўлган ишчилар орасида туб ерли миллат кишилари 1989 йилда атиги учдан бир қисмини ташкил этди.

Кўрилаётган муаммо билан боғлиқ яна бир масала – ишчиларнинг бевосита ишлаб чиқаришнинг ўзида тайёрлаш тўғрисида шуни айтиш мумкинки (бу йўлдан дунёнинг кўпгина мамлакатлари аллақачон воз кечган эди), республикада бу усул ишчилар синфи сафини тўлдиришнинг асосий йўлларида бири эди. 1989 йилда, масалан, шу йўл билан иккинчи касб ва мутахассисларга 199 минг одам тайёрланди, республика касб-техника билим юртларида эса 142 минг киши тайёрланди. Кимё ва нефть-кимё саноати корхоналарида 4756 одам ишчи касбини эгаллади, ХТБларда эса шундай касбни 800, қора ва рангли металлургия корхоналарида тегишли равишда 3676 ва 100 киши эгаллади.

Кадрларни бевосита ишлаб чиқаришда тайёрлаш ўзини оқламаслигига сабаб, у ишчиларга зарур билим ва кўникма бермас, корхонанинг кундалик эҳтиёжларини қондириш мақсадида уларни фақат ихтисосга ўргатарди. Бу ҳол ишчиларда ўз қобилиятларини намоён этиш ва такомиллаштириш имкониятларини чеклар, уларнинг кайфиятига, ишга муносабатига салбий таъсир кўрсатарди.

Фан-техника тараққиётига тўғаноқ бўлган экстенсив иқтисодиёт меҳнаткашларга ўз қобилияти ва хоҳиши бўйича ишлаш имкониятини бермасди. Улардан кўплари учун меҳнат шунчаки зерикарли вақт ўтказишга айланарди. Масалан, республикада ишчиларнинг 57%дан ортиғи кам малакали, оғир жисмоний меҳнат билан банд эди. 1989 йилда енгил, ип газлама, кимё ва нефть-кимё, кўмир саноатида кўл меҳнатининг салмоғи 30-38%ни, электротехника саноатида – 45, озиқ-овқат саноатида 55%гачани ташкил этди. 220 минг киши газланиши, чангланиши, тебраниши юқори даражада бўлган ноқулай шароитларда ишлади³⁴.

³⁴Ҳожимирзаев М. Ўзбекистоннинг ишчилар синфи// Инсон ва сиёсат. 1991. №9. 24-бет.

Ўзбекистон ССР ишчи ва хизматчиларининг ўртача ойлик иш ҳақи (1990 йилдаги маълумотларга кўра) умуман СССР бўйича ўртача даражадан 16% кам эди. Республика бу кўрсаткич бўйича иттифоқдаги бошқа республикалар ўртасида 11-ўринда, жамоат секторида жамоа хўжалиги (колхоз) аъзолари меҳнатига ҳақ тўлаш бўйича эса охириги ўринда турарди. Ўзбекистондаги салкам 9 млн киши (аҳолининг 45%) ойига 75 сўмдан ошмаган, яъни ҳаёт кечириш минимумидан ҳам кам бўлган даромадга эга эди. Аҳоли жон бошига тўлов ва имтиёзлар республикада 375 сўмга тенг бўлган бўлса, СССР бўйича у ўртача 554 сўмга тенг эди³⁵.

Хулоса қилиб айтганда, қатор йиллар мобайнида республикада мавжуд меҳнат ресурсларини ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этиш ва аввало маҳаллий миллат вакилларидан малакали ишчи кадрлар тайёрлаш масалалари, доимо пайсалга солиниб келди. Жамият тараққиётининг узоқ даври мобайнида туб аҳолининг республика саноат корхоналаридаги салмоғи жуда паст даражада бўлиб келди. Бу – тоталитар тарғиботнинг миллий республикалар маҳаллий хусусиятларини инкор этувчи маъмурий-буйруқбозлик тизимининг натижаси бўлди.

Ўзбекистонда Иттифоқ марказининг манфаатларини кўзлаб кўплаб корхоналар қурилди ва шунга мўлжаллаб бошқа минтақалардан минглаб мутахассислар келтирди. Уларга маълум имтиёзлар берилиб, турли қарор, фармойишлар билан ҳимоя қилинган эди. Уй-жой олиш учун навбатда турган маҳаллий аҳолининг минглаб вакиллари эса бир неча йиллар мобайнида ўз навбатини кутишга мажбур бўлди.

³⁵Осминин В. Ривожлантиришнинг янги модели: план, бозор, регион // Ўзбекистон коммунисти. 1990. №2. 35-бет.